

تربیت معنوی و گونه‌شناسی مسائل و چالش‌های دختران دانش‌آموز مقاطع متوسطه اول و دوم

مریم سلگی^۱، محبوبه موسیوند^۲، حمیده حسین زاده^۳

۳۰

دوره ۱۲، شماره ۲، پیاپی ۳۰
تابستان ۱۴۰۳

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۰۵/۲۳

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۰۹/۲۹

صص: ۲۷۵-۳۰۰

شابا چاپی: ۲۲۲۲-۵۵۹۹

رتبه علمی

ب

پژوهش‌های سلامت‌گواهی در
JOURNALS.MSRT.IR

چکیده

دوره نوجوانی به عنوان مهم‌ترین دوره رشد برای هر انسانی به شمار می‌رود، که فرد با تحولات فراوانی در جنبه‌های مختلف زیستی، روان‌شناختی و اجتماعی با آن مواجه می‌شود. هدف این پژوهش «مطالعه فهم ادراک‌شده‌ی دختران متوسطه اول و دوم از مسائل دانش‌آموزان نوجوان» در زمینه‌های هویت، بلوغ، فضای مجازی و خانواده و ساختار جامعه است. این مطالعه در چارچوب روش کیفی و داده‌ها از طریق مصاحبه با ۱۲ دانش‌آموز دختر از مناطق مختلف ایران صورت پذیرفته است و در نهایت با روش تحلیل تماتیک کدگذاری شده و مورد تحلیل قرار گرفته است. یافته‌ها حاکی از آن بود که نوجوانان در این دوره به دنبال کشف هویت خود هستند. هر چه فرد پاسخ مشخصی برای سوالات خود نداشته باشد، تعارض‌هوییتی و نهایتاً بحران هویت رخ می‌دهد. اهمیت بحث بلوغ از جهت ارتباط آن با نقش‌هایی است که نوجوانان در آینده خواهند پذیرفت؛ همچنین مسائل و مشکلات فراوانی در ارتباط با فضای مجازی از منظر دانش‌آموزان وجود دارد و گویای آن است که نحوه صحیح حضور در فضای مجازی جهت کاهش آسیب‌های ناشی از حضور در این فضا آموزش داده نشده است. در خصوص ساختار خانواده آنچه در دید مشارکت‌کنندگان مهم می‌نمود، شکاف و فاصله نسلی است که زمینه‌ساز فاصله عمیق بین نوجوانان و خانواده گردیده و می‌بایست برطرف شود. در نهایت مسائل و مشکلات دختران به منزله بخش مهمی از جامعه، لزوم برنامه‌ریزی صحیح و کاربردی رایج‌آوری می‌کند و نبود شناخت دقیق مانع اصلی رشد و برنامه‌ریزی مناسب در راستای رشد و اعتلای اجتماعی شده است؛ فلذا فراهم نمودن شرایط مناسب جهت سیاست‌گذاری مؤثر برای حل مسائل دختران بسیار حائز اهمیت است.

کلیدواژه‌ها: هویت؛ بلوغ؛ فضای مجازی؛ خانواده و جامعه؛ سیاست‌گذاری.

DOR: ۲۰,۱۰۰۱,۱,۲۳۲۹۵۵۹۹,۱۴۰۳,۱۲,۲,۱۲,۲

۱. مقدمه و طرح مسئله

۱. استادیار گروه فلسفه و حکمت اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء(س)، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

m.solgi @alzahra.ac.ir

۲. استادیار گروه مطالعات اجتماعی و توسعه، پژوهشکده زنان دانشگاه الزهراء(س)، تهران، ایران.

۳. کارشناسی ارشد مطالعات زنان، گروه مطالعات زنان و خانواده، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصاد، دانشگاه الزهراء(س)، تهران، ایران.

دوران نوجوانی، هم از نظر نوجوانان و هم از نظر والدین دشوارتر از دوران کودکی قلمداد شده است. در اوایل قرن حاضر استانی هال^۱، مؤسس انجمن روان‌شناسی آمریکا، نوجوانی را دوران «طوفان و تنش شدید» و نیز دوران توانایی فوق‌العاده جسمانی، عقلی و عاطفی می‌داند. برخی از نظریه‌پردازان روان‌کاوی نیز نوجوانی را وضعیتی می‌دانند که نوجوان در آن دچار اختلال روانی می‌شود (لطف-آبادی، ۱۳۸۰: ۱۳). البته بررسی‌های تجربی درباره نوجوانان به طور کلی نشان می‌دهند که آشفتگی دوران نوجوانی بیش از حد بزرگ جلوه داده شده است. با این وجود، فرایند انتقال از کودکی به بزرگسالی، دشوار و پرکشش است. نوجوان از یک سو با سرعت بی‌سابقه‌ای بلوغ جسمی و جنسی را می‌گذراند و از سوی دیگر، خانواده، فرهنگ و جامعه از او می‌خواهند تا مستقل باشد، روابط جدیدی را با همسالان و بزرگسالان برقرار کند و آمادگی‌ها و مهارت‌های لازم را برای زندگی شغلی و اجتماعی به دست آورد. نوجوان باید علاوه بر پذیرش و سازگاری با این همه تغییر و تحول، هویت منسجمی نیز برای خود کسب کند و به نیازهای خود پاسخ مشخص و اختصاصی بدهد.

هویت یکی از مولفه‌هایی است که با ورود و افزایش استفاده از شبکه‌های اجتماعی تلفن همراه دستخوش تغییراتی شده است (توانی و همکاران، ۱۴۰۱: ۴۳۴). بسیاری از متفکران درباره هویت و چگونگی شکل‌گیری آن از دیدگاه‌های مختلف صحبت کرده‌اند. ماهیت این بحث‌های جاری در بستر زمان به این معناست که هویت حصار نمی‌شناسد و همیشه پویا، زنده و در حال تغییر و بازتفسیر است (بابایی و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۰۸). اما علی‌رغم تطورات مثبت موجود، دانش‌ها، مهارت‌ها، باورها، ارزش‌ها، آداب و رسوم اخلاقی و دینی مردم به ویژه جوانان با دگرگونی مواجه شده است. در چنین شرایطی است که آحاد جامعه و به ویژه دانش‌آموزان به عنوان آسیب‌پذیرترین قشر جامعه نیازمند هویتی هستند تا ظرفیت خود را برای ایجاد نظم نسبی در زندگی خود و جهان پیرامون افزایش دهند و نوعی احساس تعلق و همبستگی با کل نظام اجتماعی پیدا کنند (علیزاده‌اقدم و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۸۲). با این حال عوامل متعددی بر این احساس تعلق و حس همبستگی تاثیرگذار است؛ جهانی شدن فزاینده رسانه‌های ارتباطی، وجوه عملکرد محافل و سازمان‌های متعدد و گوناگونی در هر زمینه به گوش می‌رسد. نفوذ و تاثیر زیاد فضای مجازی با ایجاد شرایط و فرم‌هایی که الهام‌بخش شیوه‌های بی‌سابقه زندگی و انتخاب‌های جدید است، شکل‌ها و نمادهای منحصر به فردی را از سبک‌های جدید زندگی

۱ G. Stanley Hall

القاء می‌کند (گیدنز، ۱۳۷۸: ۱۲۵). یکی از مهم‌ترین جنبه‌های اثربخشی شبکه‌های اجتماعی، تأثیر منفی و مثبت آن‌ها بر عرصه اجتماعی و نگرش‌های اجتماعی است. به این دلیل پژوهشگران باید نقش شبکه‌های اجتماعی را در زندگی در نظر بگیرند. به ویژه تأثیر این پدیده بر فرهنگ و جامعه‌پذیری جوانان (محسنی و آذری، ۱۳۹۶: ۲۱). به عنوان مثال، جذابیت حضور در فضای مجازی و هیجان ایجادشده در این فضا برای کاربران، باعث شده است که تعداد زیادی از جوانان به جای تعامل چهره‌به‌چهره با همسالان خود و سایر افراد جامعه، فضای مجازی و تعامل در آن را برگزینند (محبی و همکاران، ۱۳۹۵: ۳۵). هر چند عوامل زیاد دیگری همچون بلوغ، ساختار خانواده و... به همراه تأثیرات فضای مجازی بر تحولات دوران نوجوانی تأثیرگذار است و هر کدام می‌تواند به تدریج تجربه تعامل گروهی و حضوری را از کاربران بگیرد و زمینه را برای تغییرات رفتاری و نگرشی در آن‌ها ایجاد کند. در مجموع آنچه در این پژوهش مورد توجه بوده است بررسی نگرش دانش‌آموزان به چهار مسئله‌ی اساسی هویت، فضای مجازی، خانواده و ساختار آن و هم‌بستگی بلوغ می‌باشد که هر کدام از این مسائل به نوبه‌ی خود این دوران طلایی را دستخوش تغییرات مهارنشده‌ی و حیرت‌انگیز می‌کند.

۲. اهداف پژوهش

از این‌رو مهمترین هدف مطالعاتی در این پژوهش ارائه تحلیل درست از مجموعه‌ای از مسائل فرهنگی و اجتماعی دختران در خانواده و اجتماع است که می‌تواند راهگشای برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌ها در این حوزه باشد. طراحی الگوی درست و همه‌جانبه پیشرفت در حوزه مسائل دختران مبتنی بر منافع ملی نیازمند شناخت درست و واقع‌بینانه از وضعیت فعلی این قشر مهم است و باید به صورت دقیق مسائل خاص دختران نوجوان و جوان در حوزه‌های مختلف به صورت جزئی مورد بررسی قرار گیرد، از جمله بررسی (۱) مسائل هویت‌جنسیتی دختران (۲) میزان و نحوه استفاده از فضای مجازی (۳) مسائل مربوط به حوزه سلامت (۴) مسائل آن‌ها در نسبت به ساختار جامعه و خانواده. پس از آن با استفاده از یافته‌های پژوهشی بدست‌آمده متناسب با فرهنگ و زیست‌بوم ایرانی-اسلامی طراحی و تدوین برنامه عملیاتی صورت بگیرد.

۳. سوالات پژوهشی

بر اساس این هدف سوال اصلی این پژوهش این است که دختران دانش‌آموز چه فهم ادراک شده‌ای از نظام مسائل خود در سنین نوجوانی دارند؛ که برای رسیدن به پاسخ این سوال، نیاز است به سوالات جزئی‌تر ذیل پاسخ داده شود: (۱). مسایل هویت‌جنسیتی دختران، مصادیق، عوامل ایجادکننده و تأثیرات این مسائل و راهبردهای مواجهه با آن کدام است؟ (۲) میزان و نحوه استفاده از فضای مجازی اعم از میزان وقت‌گذاری، تولید محتوا، بلاگرهای مورد علاقه، اپلیکیشن‌های مورد علاقه، به چه صورت می‌باشد؟ (۳) در حوزه بلوغ، با چه مسائلی روبه‌رو هستند؟ (۴) فضای ارتباطی و نحوه تعامل با اعضای خانواده به چه شکلی است؟ چه دیدی نسبت به ساختار جامعه وجود دارد؟

۴. پیشینه تحقیق

مسئله مورد بحث در این پژوهش به طور مستقیم در پژوهش خاصی مورد بررسی قرار نگرفته است و اساساً پژوهشی با موضوع مسئله‌شناسی دختران در سنین مختلف نوجوانی و جوانی با هدف احصاء نظام مسائل دختران در حوزه‌های مختلف به صورت همزمان انجام نگرفته است، اما در برخی مقالات پژوهشی با تسامح می‌توان گفت به برخی از مؤلفه‌های مصداقی نظام‌مسائل دختران پرداخته شده است:

نامی و توماس^۱ (۲۰۱۰)، با بررسی رواج بازی‌های رایانه‌ای و اعتیاد به اینترنت در بین دانش‌آموزان دریافتند که شیوع بازی‌های رایانه‌ای و اعتیاد به اینترنت در بین کاربران به ترتیب ۲/۵۵ و ۹/۵۸ درصد است که این رقم بیش از گزارش‌های پیشین محققان در سال‌های گذشته بود. هوانگ و لیونگ^۲ (۲۰۰۹) اعتیاد به چت را در میان نوجوانان چینی بررسی کردند. نتایج نشان داد که ۹۵ درصد از مشارکت‌کنندگان از چت استفاده می‌کنند و نزدیک به ۸/۹ درصد، نوجوانان معتاد به آن هستند. همچنین گروه‌های همسالان و مدرسه تأثیر مثبتی بر سطوح اعتیاد دارد. مینکلر و همکاران^۳ (۲۰۰۶) در مطالعه‌ای با عنوان «هویت‌دینی و مصرف به عنوان نوعی از سبک‌زندگی» به این نتیجه رسیدند که در مصرف نه تنها انگیزه افراد برای خرید و استفاده از کالاهای مختلف حرف اول را می‌زند، بلکه هویت نیز اهمیت دارد. به

^۱ Naomi & Thomas

^۲ Huang & Leung

^۳ Minkler, L & Cosgel

بیانی در استفاده از کالاهای فرهنگی، نیروهای دیگری در انتخاب و رسیدن به آن‌ها دخالت می‌کنند که یکی از مهمترین آن‌ها هویت دینی است. نتایج حاصله از مطالعه‌ی «پیش‌بینی سلامت روان براساس ویژگی‌های شخصیتی و تصویربندی در دانش‌آموزان دختر نوجوان متوسطه»؛ حاکی از آن بود بین ویژگی‌های شخصیتی برون‌گرایی، تجربه‌پذیری، توافق و وجدان‌گرایی با سلامت روان دانش‌آموزان دختر، رابطه‌ی مثبت و معنادار و بین روان رنجوری و سلامت روان، رابطه‌ی منفی و معنادار وجود دارد. طبق این یافته‌ها می‌توان گفت، ویژگی‌های شخصیتی و تصویربندی نقش مهمی در سلامت روان دختران دانش‌آموز دارند (دهقان‌اردکانی و مصطفوی‌راد، ۱۳۹۸). «مطالعه پدیدارشناسانه سبک‌زندگی جوانان در شهر تهران»، در پژوهش حاضر سعی شده است با رویکردی پدیدارشناختی به بررسی و بازسازی معنایی سبک‌زندگی جوانان شهر تهران پرداخته شود بر مبنای شیوه‌ی در پرائترگذاری هوسرل و رعایت معیارهای ساخت نمونه‌های آرمانی شوتس، چهار سبک‌زندگی لذت‌جویانه زیبایی‌شناختی، کارکردگرایانه، خرده فرهنگی، و منفعلانه به عنوان سبک‌های عمده زندگی جوانان شهر تهران نمونه‌سازی شدند (فلاح، زارع، و بردیانفر، ۱۳۹۳). «بررسی عوامل اجتماعی، فرهنگی مرتبط با هویت جنسیتی دختران جوان: نمونه مورد مطالعه دبیرستان‌های ناحیه دو شهر شیراز»، نشان داد که بین متغیرهای میزان علاقه فرد به خانواده، نظر فرد نسبت به جایگاه زن در اجتماع و خانواده، علاقه به دوستان، اعتماد به رسانه‌های داخلی و هویت‌جنسیتی دختران رابطه معناداری وجود دارد (ایمان و حائری، ۱۳۹۱).

در پژوهش‌های انجام‌شده فوق برخی از مولفه‌هایی که در مصداق‌های فرعی با مسائل دختران نوجوان مرتبط است بیان شده است و همانگونه که در سطور پیشین بیان شد با تسامح می‌توان گفت که در هر کدام به یکی از موضوعات مرتبط با نظام مسائل دختران پرداخته شده است. با توجه به توضیحات داده شده، در این پژوهش با نوجوانانی مصاحبه شده است که در سن نوجوانی قرار دارند و سعی شده است که مسائل نوجوانان از نگاه خود آن‌ها مورد بررسی قرار گیرد.

۵. چارچوب مفهومی تحقیق

در جامعه در حال‌گذار ایران که شاهد پیامدهای مدرنیته بوده و در عین حال باورهای سنتی همچنان حضوری نیرومند دارند، سبک‌زندگی افراد متأثر از فرهنگ ایرانی اسلامی و همزمان تحت تاثیر فرهنگ غربی است. در واقع تعامل بین فرهنگ‌ها باعث می‌شود تا معنی‌سازی‌ها دگرگون بشود و به شکل

غیربومی یعنی جهانی دربیابند (منادی، ۱۳۸۴: ۶۷). به بیانی نوع مشغولیت‌های انسان کنونی و نوع تربیت یافتن از سوی نظام‌های تربیتی رسمی، او را از حقیقت وجودی خود دور کرده است. بنابراین امروزه شاهد هرج و مرج ناشی از آن در سطح فردی و اجتماعی هستیم. حوزه تعلیم و تربیت مهم‌ترین نهادی است که می‌تواند نقش مؤثری در جهت‌دهی معنوی در زندگی انسان داشته باشد. این امر در دهه‌های اخیر زمینه‌ساز پیدایش رویکرد معنوی به تعلیم و تربیت بوده است (اشعری و همکاران، ۱۳۹۱: ۹۰). بنابراین ما به نوعی تربیت معنوی نیازمندیم که عبارت است از: اصلاح و پروراندن روحیه فطری مرتبی تا رسیدن به غایت ایمانی که باطن و بیرون دنیا را ببیند و از روابط مادی رهایی یابد و با ایجاد احساس قوی و شدید و در عین حال منطقی و صحیح، به سوی خدای یگانه و قرار گرفتن در پناه نورانی او قدم بردارد (انتظامی‌بیان و همکاران، ۱۳۹۴: ۵۶). زمینه‌سازی و تبلیغ در جهت شکل‌گیری، تثبیت و تقویت تربیت معنوی درون نسل‌ها، از جمله گام‌های مهم و ضروری است و در عصر ما و نسل کنونی از ضرورت و اهمیت بیشتری برخوردار است (پاپی و همکاران، ۱۳۹۳: ۴۹۹). این امر به دلایل زیر است: بروز و گسترش مشکلات جمعی، پیچیدگی‌های ساختاری در جامعه و خانواده مدرن امروزی، خشونت، احساس عدم امنیت، تنهایی، بی‌هویتی و تعارضات مربوطه، احساس درماندگی و بی‌مقصودی، تنگناهای روانی و عاطفی و حتی اجتماعی، شکاف نسلی و فاصله گرفتن از مبنای خانواده، ایجاد محدودیت‌های کنترلی برای اعمال هوای نفس و شرور و مطامع. بنابراین در دنیای امروز اصیل‌ترین وسیله رشد انسان و مطمئن‌ترین راه برای رسیدن به کمال مطلوب، تربیت معنوی است و ما پیشینه و شرایطی مطمئن‌تر و قابل اعتمادتری از آن برای زندگی نداریم. به عنوان مثال، مک‌لوهان^۱ معتقد است زمانی که ما فناوری جدیدی را وارد جامعه‌ای می‌کنیم، آن جامعه را برای همیشه عوض کرده‌ایم و جوانان و نوجوانان به دلیل نوگرایی و آمادگی برای پذیرش تازگی‌ها، بیشتر از افراد مسن که افکار و عقایدشان شکل گرفته، تحت تأثیر این تغییرات قرار می‌گیرند (شفر^۲، ۲۰۰۳: ۱۱). یعنی جذب تغییراتی چون نحوه ارتباطات، مد، سیاست و الگوپذیری غیرفرهنگی خود (نابهنجاری) می‌گردند. به طوری که این الگوپذیری که مغایر با ارزش‌ها و هنجارها و به طور کلی فرهنگ جامعه خودشان است، در آن‌ها موجب ایجاد بحران هویت و در نهایت منجر به بروز شکاف بین نسل‌ها می‌گردد.

۱. Mac Luhan

۲. Schaeffer

یکی از مهم‌ترین نظریه‌پردازان هویت، اریکسون است که در نوشته‌های اولیه او، رشد هویت در دوران نوجوانی به عنوان فرآیند تعامل و واکنش فرد با محیط توصیف شده است. اریکسون در رویکرد روان‌شناختی و روش‌های هویت‌یابی بر نقش مهم اطرافیان نوجوان در تشخیص، حمایت و شکل‌گیری هویت نوجوانان تأکید می‌کند (رحیمی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۰۵). از دیدگاه اریکسون^۱، نوجوان برای ساختن هویت خود، همزمان با دو گروه از امور درگیر است. از یک‌سو باید با تغییرات فیزیولوژیکی و شناختی خود سازگار شود و از سوی دیگر سازگاری با سیستم‌های بیرونی اجتناب‌ناپذیر است. بنابراین، هویت‌سازی در میان نوجوانان سه عنصر اساسی را در بر می‌گیرد: (۱) نوجوانان احساس ثبات و دوام کنند، یعنی به مرور زمان متوجه شود که همان شخصی است که قبلاً بوده است. (۲) افراد جامعه و دیگران او را به عنوان فردی با ثبات بشناسند، یعنی نوجوان بتواند تصویر پایدار خود را در محیط ارائه دهد. (۳) بر اساس شواهد و اطلاعات محکمی که از محیط دریافت می‌کند، باید از ثبات شخصیت خود و تداوم آن اطمینان حاصل کند (اریکسون، ۱۹۶۸).

اما به جز اریکسون، مارسیا یکی دیگر از نظریه‌پردازانی است که تحت‌تأثیر ایده‌های او در موضوع تحقیقات هویت و چگونگی شکل‌گیری آن‌ها قرار گرفته است. این اندیشمند به منظور طبقه‌بندی هویت و ارائه توضیحات دقیق‌تر، ابزار مصاحبه نیمه‌ساختاریافته‌ای را برای تعیین وضعیت هویت نوجوانان و جوانان در حوزه‌های مذهبی، فعالیت‌های اجتماعی و ارزش‌های سیاسی ایجاد کرد. مارسیا بر اساس نتایج این مصاحبه‌ها، در نهایت چهار موقعیت هویتی با عنوان‌های هویت آشفته، زودرس، دیررس و هویت موفق را شناسایی و معرفی می‌کند. از دیدگاه مارسیا، افراد موفق کسانی هستند که رویکردهای مختلف را ارزیابی می‌کنند و در نهایت در مورد مسیر درست در چارچوب باورها و نگرش‌ها خود شخصاً تصمیم می‌گیرند، همچنان که آنان همواره سعی می‌کنند باورهای گذشته خود را مورد ارزیابی قرار دهند و از این رهگذر به نوعی ثبات نظری و عقیدتی دست می‌یابند (امینی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۰). یکی دیگر از عوامل مؤثر بر هویت نوجوان بر اساس نظریه وین و وایت، نهاد مدرسه است. هر دوی این نظریه‌پرداز خانواده، رسانه‌های جمعی، مدرسه و گروه همسالان را به عنوان منابع هویتی در دسترس نوجوانان می‌دانند. این دو معتقدند که نهادهای اجتماعی مانند مدارس با درگیر کردن و یا مشارکت دادن نوجوانان به آن‌ها هویت می‌بخشند. زیرا هویت در درجه اول

۱. Erikson

مربوط به تعامل اجتماعی است و در محیط مدرسه ارتباط با دیگران و ارتباط با جامعه امکان‌پذیر می‌شود (صفری‌شالی، و عبدمولایی، ۱۳۹۵: ۱۲۵).

در مجموع سرعت این تحولات، زندگی، رشد و بلوغ جوان را تحت‌تأثیر قرار داده و جامعه‌پذیری را کاملاً دگرگون کرده است. اگر در گذشته روند جامعه‌پذیری عمدتاً توسط خانواده، مدرسه و نهادهایی انجام می‌شد که عناصری از نسل پیشین همچون پدر، مادر، معلم، واعظ و معتمد در این انتقال فرهنگی نقش ایفا می‌کردند، دسترسی گسترده به امکانات نوین تکنولوژی، نسل جدید را در جریان تحولات تازه‌ای قرار داده است. در جوامع امروزی، اجتماعی شدن بیش از سایر نهادها در محیط مجازی صورت می‌گیرد. بیشتر نوجوانان سال‌های نوجوانی خود را در یک محیط اجتماعی عمدتاً مجازی می‌گذرانند. شبکه‌های اجتماعی با یادگیری ارزش‌ها، نگرش‌ها و باورها، تأثیر زیادی بر رفتار اجتماعی افراد می‌گذارند، به عبارت دیگر این شبکه‌ها ابزاری برای سازمان‌دهی جنبه‌های فردی-اجتماعی زندگی افراد هستند. عضویت در گروه‌های مختلف و ارزش‌های اجتماعی گوناگون، تفاوت‌های چشمگیری در رفتار و کردار انسان با افراد دیگر ایجاد می‌کند. بدین ترتیب با تغییر مبانی ورود به گزاره‌های ارزشی، نظام ارزشی این نسل متفاوت از نسل پیشین شده است؛ به نحوی که می‌توان مدعی بود اینترنت نقش بیشتری در مقایسه با ماهواره در تغییر هویت فرهنگی جوانان دارد و هرچند افزایش میزان استفاده از تکنولوژی‌های نوین ارتباطی، نقش منفی در هویت ملی جوانان ندارد اما موجب کاهش هویت مذهبی می‌شود و همچنین جوانان متمایل به سبک‌زندگی غربی شده‌اند و به سمت جهانی شدن که مورد نظر جوامع سرمایه‌داری و امپریالیستی است، می‌روند و از فرهنگ ایرانی اسلامی خود دور می‌شوند؛ در نهایت شکاف بین‌نسلی از دیگر عوارض استفاده از تکنولوژی‌های ارتباطی است (درزبان‌رستمی و منصوریه‌سده، ۱۳۹۲).

۶. روش تحقیق

در این پژوهش با توجه به ماهیت و اهداف آن، رویکرد کیفی انتخاب شد. این روش شامل فعالیت‌هایی مانند (مشاهده، مصاحبه، مشارکت‌گسترده در فعالیت پژوهشی) است، که هر یک به نوعی به محقق کمک می‌کند تا اطلاعات دست اولی در مورد موضوع تحقیق به دست آورد. در این پژوهش سعی بر آن است تا با قابلیت‌های پژوهش کیفی و روش‌های مختلف آن از جمله مصاحبه، موضوع

تحقیق تحلیل و درک شود. در واقع، هدف از تحقیق کیفی، درک ماهیت و سبک موضوع، کشف معنای آن، ایجاد تفاسیر قوی، ایجاد داده‌ها، مفاهیم و ایده‌هاست. بنابراین، انتخاب نمونه‌ها برای اطمینان از گنجاندن همه مؤلفه‌ها، فعالیت‌ها، فرآیندها و عوامل مشابه که در نهایت به تقویت و پایه‌گذاری این درک کمک می‌کنند، مهم است (محمدپور، ۱۳۹۲: ۳۴). معمولاً در یک پژوهش محقق مایل است جامعه را مورد بررسی قرار دهد. با توجه به هدف پژوهش که کشف نظام مسائل نوجوانان دختر مقطع متوسطه اول و دوم می‌باشد، جامعه هدف تحقیق حاضر، تمامی دانش‌آموزان دختر مقطع متوسطه تمام کشور می‌باشند. از آن‌رو که روش نمونه‌گیری از نوع نمونه‌گیری هدفمند است، تعیین حجم نمونه تا اشباع کامل داده‌ای ادامه خواهد داشت؛ بنابراین، در این مطالعه با ۱۲ دانش‌آموز دختر مقطع متوسطه از مناطق مختلف ایران، از طریق روش نمونه‌گیری هدفمند تا آنجا که اشباع داده‌ای محقق شد، مصاحبه صورت گرفت؛ که در آن شرکت‌کنندگان تجربیات خود را از مسائل دانش‌آموزان در سنین نوجوانی، در طول مصاحبه به اشتراک گذاشتند و نظرات خود را به تفصیل توضیح بیان کردند. در پژوهش حاضر داده‌ها با استفاده از مصاحبه نیمه‌ساختاریافته و راهنمای مصاحبه گردآوری شد (فلیک، ۱۳۸۸: ۱۶۵-۱۶۶). ابزار گردآوری داده‌ها در این پژوهش، فرآیند مصاحبه عمیق بود، ویژگی بارز این نوع مصاحبه این است که در آن سوالات مصاحبه مشخص می‌شود و از همه پاسخ‌دهندگان یک سوال پرسیده می‌شود. اما آن‌ها آزادند هر طور که تمایل دارند پاسخ دهند. در این مطالعه، مصاحبه‌های ضبط شده پیاده‌سازی، تجزیه و تحلیل و سازماندهی شد؛ به بیانی پس از پالایش داده‌های مورد نیاز استخراج شدند؛ به این معنی که کلمات، عبارات کلیدی و نکات مهم در گفت‌وگوی شرکت‌کنندگان در قالب کد تعیین شدند، سپس با نامگذاری هر قسمت، مضامین مناسب برای اهداف مطالعه مشخص گردید و نسبت به یکدیگر مورد تفسیر قرار گرفتند. همچنین برای دستیابی به پایایی ابتدا با تفکر نظری که در مورد موضوع تحقیق وجود داشت، مفاهیم تا حد امکان به صورت دقیق تعریف شد و در مرحله بعد بصورت سیستماتیک و مستمر داده‌های مورد نظر کدگذاری، مقایسه و تحلیل شد. در خصوص اعتبار، در این تحقیق سعی شد از طریق اقدامات متعددی مانند یافتن نمونه تحقیق برای سنجش محتوای مورد ادعای خود، اعتبار پژوهش را افزایش دهیم.

جدول ۱- مشخصات دانش‌آموزان

کد	نام	رزومه
----	-----	-------

۱	زهرا	دهم_تهران
۲	سمیرا	یازدهم_البرز
۳	مهدیه	یازدهم_البرز
۴	فاطمه	هشتم_فارس
۵	حدیث	دهم_کرمانشاه
۶	سوگند	یازدهم_تهران
۷	کیانا	هفتم_تهران
۸	سیده فاطمه	دهم_شهرکرد
۹	طیبه	دهم_ارومیه
۱۰	روژان	نهم_تهران
۱۱	بهاره	دهم_گیلان
۱۲	فاطمه	هشتم_خرم آباد

۷. تحلیل یافته‌ها

با توجه به تجزیه و تحلیل یافته‌های حاصل از مصاحبه با ۱۲ تن از دانش‌آموزان دختر مجموع مقولات اصلی و فرعی زیر در حوزه‌های هویت، بلوغ، فضای مجازی و ساختار خانواده و جامعه به دست آمد.

۷-۱. هویت

هویت به طور کلی به دو بعد فردی و اجتماعی تقسیم می‌گردد. در بعد فردی هویت آنچه که اهمیت دارد شناخت فرد نسبت به خود و نسبت به جنسیت خود است. لذا هویت جنسی یکی از ابعاد مهم هویت فردی است. هویت خانوادگی نیز از نگاه برخی متخصصان جزء هویت فردی به حساب می‌آید. هویت اجتماعی هر فرد که درون یک جامعه و بر اساس عقاید و ارزش‌های آن شکل می‌گیرد، به هویت ملی، دینی تقسیم می‌گردد. هویت ملی را می‌توان از ابعاد مختلف جغرافیایی، سیاسی، فرهنگی و تاریخی و ... مورد بررسی قرار داد.

هویت جنسی

بررسی داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها نشان داد که در بحث هویت جنسی، نوجوانان را به چند دسته می‌توان تقسیم نمود. اگر هویت جنسی را به معنای میزان شناختی که فرد یا نوجوان از جنسیت خود دارد، در نظر بگیریم، باید گفت که نوجوانان یا شناختی نسبت به هویت جنسی خود ندارند. چنانچه کد (۳) در نظرات خود معتقد است که برخی نوجوانان شناخت صحیحی از خود ندارند و تنها در صورتی می‌توانند به موفقیت دست پیدا کنند که خود را بشناسند: «اگه موفق بشن به هویت درستی از خودتون دست پیدا کنن بله می‌تونن. دختری که بتونه هویت درستی از خودش پیدا کنه صفات خودش رو یک ویژگی مثبت و نقطه قوت خودش خواهد دونست». یا در ادامه برخی از دختران نوجوان اذعان داشتند که به جنسیت خود و توانایی‌ها و نقاط قوت و ضعف شناخت داشته و تفاوت‌های جنسیتی بین جنس دختر و پسر را می‌شناسند. به عنوان مثال کد (۱) گفته است: «ما دخترها یه کم احساسی‌تر رفتار می‌کنیم. مثلاً ما خیلی راحت‌تر می‌تونیم با یه موضوعی کنار بیاییم، راحت‌تر می‌تونیم تصمیم بگیریم یا تصمیم بهتری بگیریم».

آنچه که از مصاحبه‌ها به دست آمده، برخی از دختران نوجوان در بحث هویت جنسی یا هویت را محدود به هویت ظاهری و شناخت ظاهری از خود می‌کنند و یا از هویت خود شناخت دارند اما به دلایل مختلف از این هویت احساس رضایت ندارند. کد (۷) در پاسخ به این سوال که دختران دوست دارند خود را با چه ویژگی‌هایی معرفی کنند، گفته است: «با ویژگی خوشگل بودن». کد (۲) با اشاره به اینکه دختران حدود ۳۰ درصد از هویت جنسی خود راضی هستند، گفته است: «دختر یعنی محدودیت، دیدگاه منفی، حس خوب و پاک با همه سختی‌ها و محدودیت‌ها».

قیاس هویت جنسیتی

به طور کلی نارضایتی‌های جنسیتی به دلیل تفاوت‌گذاری‌هایی است که از سوی خانواده یا جامعه بزرگتر نسبت به دختران اعمال می‌گردد. به همین منظور برای فهم بهتر این تفاوت‌گذاری‌ها، هویت جنسیتی از چند بعد نگرش جنسیتی، جایگاه جنسیتی و آزادی‌های جنسیتی مورد بررسی قرار گرفته است. کد (۸): «خوب پسر آزادتره، اگه کاری انجام بدن یا مثلاً تو خونه همکاری نکنن زیاد ازش توقعی ندارن، اما مردم استان ما بیشتر زندگی‌هاشون سنتیه، می‌گن مثلاً شما باید تو خونه تا این زمان وقت داری بری بیرون، تا این زمان باید این کار را انجام بدی، کمک مادرت کنی، درس‌هاتو بخونی، مثلاً محدود می‌کنن به کارای خانواده‌ها».

در بحث قیاس جایگاه جنسیتی و آزادی‌های جنسیتی نوع نگاه دخترانه آزادی‌های اجتماعی و کسب جایگاه و موقعیت‌های اجتماعی مورد توجه است. که بررسی داده‌ها نشان می‌دهد که سطح رضایت در این زمینه به‌چه‌نحو است؛ کد (۶): «برادرم، مدرسه‌ی خصوصی از اول بچگیش می‌رفت. ابوالفضل دقیق توی شش‌سالگیش می‌تونست جمع‌های بزرگ‌بزرگ و سخت‌سخت رو حل کنه. بابام می‌گفت این هوشش خیلی بالاست، این که بنویسمش تو به مدرسه‌ی دولتی درس بخونه اصلاً این جوری نیست. می‌فرستمش غیردولتی و خصوصی. از کلاس اول نوشتنش خصوصی تا به این سن که رسیده، این سن هم داره میره بهارستان مدرسه‌ی خصوصی». این به این معناست که هنوز در برخی خانواده‌ها، نگرش برتری جنس مرد نسبت به جنس زن وجود دارد و این نگاه باید اصلاح گردد.

عوامل موثر بر هویت

در بررسی عوامل موثر بر شکل‌گیری هویت، عوامل مختلفی نقش دارند، اما آنچه که در بین بسیاری از مصاحبه‌ها به آن اشاره شده، نقش خانواده در شکل‌گیری هویت به عنوان اولین نهاد اجتماعی است که فرد در آن جامعه پذیر شده و نسبت به خود و هویت خود شناخت پیدا می‌کند. کد (۷) گفته است: «آره دیگه مثلاً هر کسی تو به خانواده‌ای زندگی می‌کنه، یکی خانوادشون با اعتقاد و چادری هستن، بچه‌هاشون هم مثل خودشون بار میان، دقیقاً با این دوستم که گفتم اعتقاد به هیچی نداره و با اون دوستم که اعتقاد داره و چادر سرش می‌کنه، ما سه‌تایی دقیقاً به کلاس عربی می‌ریم، از اون کلاس عربی معلمون خواهش کرد که نماز بخونیم، بعد از اونجا با اینکه باهاشون حرف می‌زنیم، این باز اعتقاد نداره همه چی رو مسخره می‌کنه اما اون یکی میشینه گوش میده».

تعارض هویتی

در این رابطه باید گفت در صورتی که عوامل تعیین‌کننده هویت، وظایف خود را به درستی انجام ندهند فرد دچار تعارض هویتی و در شرایط حادث‌تر دچار بحران هویتی می‌گردد. کد (۷) در مصاحبه خود این‌طور گفته است که: «آدم سرگردان میشه چون نمی‌دونه این کار رو انجام بده یا نه. مامانم میگه بشین درست فکر کن ببین چه کار باید بکنی بعد اون کار رو انجام بده، کاری هم نکن که بعداً برات دردسر بشه». دقیقاً همان‌طور که عوامل مختلفی مثل خانواده، ساختارها، گروه همسالان و فضای مجازی در شکل‌گیری هویت نقش دارند، همین عوامل در صورتی که به درستی ایفای نقش نکنند و کاستی‌ها اصلاح نگردد، زمینه را برای تعارض هویتی فراهم می‌کند.

هویت ملی

یکی دیگر از ابعاد مهم هویت، هویت ملی است. هویت ملی فرآیند پاسخگویی آگاهانه یک ملت نسبت به جایگاه سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و اجتماعی و جغرافیایی است. کلد (۱۲) در این باره گفته است: «به نظر من ایران یک کشور با اصالت هست که سختی زیاد دیده، به نظر من ایران جزئی از خانواده من، مردمی که در اون زندگی میکنند جزئی از خانواده من هستند، وطن من، بعضی ها هستند که خیلی دوست دارن از ایران برن، اما من خدا رو شکر می کنم که تو ایران به دنیا آمدم. شهدامون رو خیلی دوست دارم؛ کلد (۱۰): «من همچین حسی دارم واقعا، به خاطر مشکلاتی که هست، کسانی که من دیدم وقتی یه خارجی ببینم و طرف بگه از کدوم کشوری، واقعا نمی گه از ایران، اون ها که من می شناسم، می گن نه، بگیم که خجالت بکشیم، بگیم ایرانی هستیم؟ البته مسلمان بودن یک بحث جداییه خوب».

جدول ۲_ توصیف مقوله ها و مفاهیم متغیر هویت

مفاهیم	مقوله های فرعی	مقوله های اصلی
هویت بر اساس زیبایی اندام، استقلال رفتاری، تلاش برای رسیدن به خواسته ها	شناخت خود	هویت جنسی
عدم شناخت فکری، عدم اعتماد به ظرافت ها و ظرفیت های خود، بی هدفی در زندگی	عدم شناخت	
بیزاری از زنانگی، بروز رفتارهای مردانه، دختر یعنی محدودیت	نارضایتی از هویت جنسی	
اعتماد به نفس با زیبایی، خوش چهره شدن	شناخت ظاهری	قیاس هویت جنسیتی
آزادی عمل بیشتر مردان، نگرش ها و کلیشه های جنسیتی، اعمال محدودیت بیشتر برای دختران مجرد، اعمال محدودیت های علمی برای دختران، اعمال محدودیت هایی در حوزه ورزشی.	قیاس نگرش جنسیتی	
تفاوت گذاری خانواده بین فرزند دختر و پسر، نگرش برتری جنس مرد نسبت به جنس زن، تفاوت گذاری های متفاوت جامعه نسبت به جنس دختر و پسر	قیاس جایگاه جنسیتی	
اعمال محدودیت بخاطر عرف، کنترل بیشتر رفت و آمد دختران، کنترل رفتارهای جنسی و اجتماعی دختران، کسب جایگاه و موقعیت های اجتماعی بیشتر برای پسران	قیاس آزادی های جنسیتی	

عوامل موثر بر هویت	مسائل فرهنگی (ساختار جامعه)	داشتن تعصبات، توانمندی‌ها و ویژگی‌های خاص دختران در هویت یابی
	خانواده، قوانین، رسانه، گروه همسالان	عدم استدلال عقلانی مسائل برای نوجوان، اختلال و نابسامانی در خانواده
تعارض هویتی	نگرش مثبت به تعارض هویتی	شرایط و امکان پاسخگویی به تعارضات، توانایی گذر از مشکلات
	عوامل موثر بر تعارض هویتی	سردرگمی در طی مسیر، همراهی یا عدم همراهی خانواده در تصمیمات
هویت ملی	تعلق به هویت ملی	فرآیند پاسخگویی آگاهانه نسبت به جایگاه سیاسی و...، افتخار به ایرانی بودن
	عدم تعلق به هویت ملی	احساس عدم تعلق به هویت ملی، مهم بودن مشکلات پیش رو در احساس تعلق

۲-۷. بلوغ

از نظر لغوی، بلوغ در فرهنگ فارسی به معنای «رسیدن» و «رسیدن به سن رشد»، «مرد شدن»، «زن شدن»، «رسیدگی و پختگی و به حد کمال رسیدن» آمده است. اما از نظر علمی، منظور از «بلوغ یا نوجوانی»، رشد و بلوغ در کلیه جنبه‌ها اعم از فیزیکی، عقلی و اجتماعی است. به همین جهت، این واژه نسبت به واژه‌های «بلوغ جنسی» که مفهوم بسته‌تری دارد و «جوانی» که دارای مفهوم وسیع‌تری است، رجحان می‌یابد. طول مدت نوجوانی در جوامع گوناگون یکسان نیست. به طور کلی، با در نظر گرفتن دوران پیش از «بلوغ جنسی» که رشد، سرعت نسبی بیشتری می‌یابد و دوره پیش از «کمال عقلی» که رسیدن به آستانه بزرگسالی است، می‌توان گفت که دوره نوجوانی از ۱۲ سالگی تا تقریباً ۲۱ سالگی به درازا می‌کشد (احدی و محسنی، ۱۳۸۰: ۱۱-۱۲).

تعریف از بلوغ

بررسی داده‌های حاصل از مصاحبه را می‌توان در چند مقوله مورد بررسی قرار داد. اولین مقوله، تعریف از بلوغ است. تعاریفی که نوجوانان از بلوغ داشته‌اند، عمدتاً اشاره به بلوغ جسمی و جنسی و

بلوغ عاطفی و عقلی داشتند. به عنوان مثال کد(۳): «رسیدن به سنی که عقل و درک فرد بالاتر می‌ره و البته می‌تونه هم به این معنی باشه که تو این سن یک‌سری تغییرات جنسی انجام می‌شه. هم میشه گفت دارن و هم میشه گفت ندارن. چون بعضی از افراد معمولاً وقتی صحبت از بلوغ میشه یاد تغییرات جنسی می‌وفتن اما خیلی اطلاع ندارن که بلوغ‌های دیگه‌ای هم هستن که اهمیت دارن».

عدم شناخت/آگاهی از بلوغ

مقوله بعدی که در محور بلوغ از مصاحبه‌ها به دست آمده است، عدم شناخت و یا عدم آگاهی از انواع بلوغ در بین نوجوانان است. به این معنا که نوجوانان اذعان داشته‌اند که با وجود اینکه به سن بلوغ جسمانی رسیده‌اند و بدن تغییرات فیزیولوژیکی را تجربه می‌کند، اما برخی نوجوانان نسبت به این تغییرات اطلاعی نداشتند، کد(۴): «من قبل از اینکه بلوغ برام اتفاق بیفته هیچ آگاهی نداشتم، خودم هم خیلی ناراضی هستم و کاش مادرم بهم می‌گفت، اولین بار که این اتفاق برام پیش اومد، یه روز مخفی کردم بعد دیدم که نمیشه مخفی کنم به مادرم گفتم».

عوامل موثر بر بلوغ

به طور کلی در بحث مسائل مربوط به نوجوانان، نقش خانواده و میزان آگاهی‌شان در رابطه با بلوغ و انتقال آن به نوجوان بسیار اهمیت دارد. بعد از خانواده، نقش گروه‌همسالان، فضای مجازی، فضای مدرسه و نقش آموزش و پرورش در آموزش و آگاهی‌دهی به نوجوانان اهمیت بسیار زیادی دارد. کد(۱۰): «تنهایی که نه، اطرافیان هم در یسری چیزها خیلی کمک می‌کنن، مدرسه هم همینطور در بعضی موارد می‌تونه کمک کنه. فضای مجازی هم بعضی‌ها می‌گن خیلی بده ولی به نظرم اون هم می‌تونه کمک کنه، می‌تونن از تجربه‌ی دیگران حتی کسانی که نمی‌شناسی هم استفاده کنی».

جدول ۳_ توصیف مقولات و مفاهیم متغیر بلوغ

مفاهیم	مقوله‌های فرعی	مقوله‌های اصلی
--------	----------------	----------------

تغییرشناختی و هیجانی، شناخت‌هیجان‌ها و مدیریت آن، سازگاری با شرایط، مثبت‌گرایی واقع‌بینانه، اعتمادبه‌نفس	رسیدن به فهم و درک بالا (بلوغ عاطفی و عقلی)	تعریف بلوغ
تغییرات فیزیکی، کسب قابلیت‌باروری، بروز صفات ثانویه جنسی	تغییرات جنسی (بلوغ جنسی)	
تحولات بیولوژیک یا جسمی، تغییر اندام‌ها و ویژگی‌های ظاهری، تغییرات هورمونی و بروز صفات اولیه جنسی، تغییرات روانی و خلق‌وخو	بلوغ جسمانی	
ناسازگاری والدین و نوجوان با مسئله بلوغ، بی‌توجهی به سن رشد کودک، بی‌توجهی به آستانه تغییر و تحولات ظاهری، بلوغ تجربه‌واحساس ناخوشایند	عدم شناخت از بلوغ جسمانی	عدم شناخت/آگاهی از بلوغ
درگیری در یک رابطه، عدم‌شناخت موقعیت‌های دنیای واقعی، تشدید احساسات، رفتارهای کودکانه در بزرگسالی	عدم‌شناخت از بلوغ عاطفی و عقلی	
تأثیر مثبت میزان آگاهی خانواده، حمایت‌روحي خانواده، نحوه‌ی انتقال اطلاعات از طریق مدرسه به نوجوان، آگاهی بخشی مثبت فضای مجازی	خود فرد، خانواده، مدرسه، فضای مجازی، (تجربه‌های مثبت)	عوامل موثر بر بلوغ
نقش مهم فرهنگ در کاهش رفتارهای پرخطر جنسی، نقش ساختار جامعه در حفظ ارزش‌های اخلاقی و معنوی، نقش سیاست‌های اجتماعی در تربیت جنسی	ساختار و فرهنگ جامعه	
اعتقادات دینی بستر مناسب برای فهم دوران بلوغ، توانایی تصمیم‌گیری و مواجهه بهتر افراد متدین با مسائل	اعتقادات دینی	

۳_۷. فضای مجازی

از آنجایی که امروزه فضای مجازی اهمیت بسیار زیادی یافته و نه تنها نوجوانان بلکه افراد یک جامعه بسیاری از زمان خود را در فضای مجازی سپری می‌کنند، لزوم پرداختن به این موضوع بیش‌ازپیش اهمیت دارد.

هدف و نحوه فعالیت در فضای مجازی

تعدادی از نوجوانان بیان داشتند که نرم‌افزارهای ایرانی را به علت مشکلاتی که دارد، استفاده نمی‌کنند. هم‌چنین در رابطه با هدف از فعالیت مجازی می‌توان گفت که نوجوانان به‌طور کلی یا هدفی ندارند و صرفاً برای سرگرمی و پرکردن اوقات فراغت از این فضا استفاده می‌کنند و یا برخی از نوجوانان برای اهداف تحصیلی خود از این فضا استفاده می‌کنند. کد(۵): «کلیپ‌های رقص و مدل مو و آرایش و اینها هست دنبال می‌کنم». به عبارتی می‌توان گفت که نوجوانان در فضای مجازی بیشتر مصرف‌کننده هستند تا تولیدکننده.

آموزش و آگاهی در فضای مجازی

یکی از مقولات مهم در حوزه فضای مجازی، بحث آموزش و آگاهی‌دهی در این فضا است که متأسفانه این ضعف نه تنها برای نوجوانان، بلکه برای بزرگسالان نیز مشاهده می‌شود و گفته می‌شود که افراد آموزش‌های لازم را نگذرانده‌اند و ضعف در سواد رسانه وجود دارد. کد(۳): «همه‌ی دوستانم با پسر رابطه دارن. دلیلش همون اشتباه استفاده کردن از فضای مجازیه، یکی نیست که راه‌وروش درست استفاده از فضای مجازی رو بهشون یاد بده». یا کد(۱): «در جامعه ما سواد رسانه‌ای آموزش داده نشده و همین باعث شده که به جای استفاده‌های درست از فضای مجازی استفاده‌های نادرستی انجام بشه».

الگوها در فضای مجازی

تحلیل مصاحبه‌های نوجوانان نشان می‌دهد که در فضای مجازی الگوی مناسب و قابل دسترس معرفی نمی‌گردد و حتی در مواردی نیز الگوهای نامناسب معرفی می‌گردد و زمینه را برای بروز انواع آسیب‌ها فراهم می‌گردد. کد(۱۱): «نمی‌دانم. شاید خواهرم الگوم باشه. مامانم که میگه الگوت باید حضرت فاطمه زهرا باشه... ولی مثلاً این بچه‌های بی‌تی‌اس می‌گن آرمی‌ها الگوی ما هستن. نمی‌دونم».

آسیب‌های فضای مجازی

کد(۹) نیز با اشاره به آسیب‌های فضای مجازی معتقد است که به تقلید از فرهنگ غرب، الگوهای نامناسب به نوجوانان معرفی می‌شود: «چون فضای مجازی الگوهای نامناسب از سوی غرب وارد می‌کند که ما راه درست رو نتونیم انتخاب کنیم، یه طوری راهو نشون میده که ما اون راه رو بریم، درواقع اون راه اشتباهه. دوستان خیلی تعریف می‌کنن، مثلاً خیلی از اونا آرمی هستن، نمی‌دونم کیان ولی می‌گن آرمی هستیم و کره می‌ریم و از این حرف‌ها. مثلاً خود دخترعموی من، می‌گه من می‌خوام کره زندگی کنم، که بازیگران ببینم».

مقوله چهارم و آخر در بحث فضای مجازی، آسیب‌ها و مخاطرات فضای مجازی است که بخش زیادی از آن در فضای مجازی به وجود می‌آید. نتایج حاصل از مصاحبه‌ها نشان می‌دهد که بسیاری از نوجوانان از عدم رعایت حقوق کاربران در فضای مجازی گله داشته و معتقد بودند که محتواهای فضای مجازی متناسب با گروه و شرایط سنی نیست؛ کد(۱۰): «به اپلیکیشن اومده بود اسمش رو به خاطر ندارم، فکر می‌کنم رویکا بود آگه اشتباه نکنم، یه فضایی داشت مثل اینستاگرام ولی خیلی آزادتر بود با اینکه یه اپلیکیشن ایرانی بود، یکی از دوستای من یه سوال‌هایی براش پیش می‌اومد: خدایا این عکس من دیدم تو پیج، به نظر من داشت به چیزهای بدی کشیده می‌شد. من سعی کردم بگم، آره، فضای مجازی فضای خیلی درستی برای همه سنین نیست، به‌هرحال چون یه اپلیکیشن فارسی بود، گفتیم شاید حقوق کاربر بیشتر در اون رعایت بشه، چیزای بهتری داشته باشه ولی این فضا هیچ فیلتری در مورد هیچ چیزی نداشت».

جدول ۴_ توصیف مقولات و مفاهیم متغیر فضای مجازی

مفاهیم	مقوله‌های فرعی	مقوله‌های اصلی
سرعت پایین، کارآمدی کمتر نسبت به پیام‌رسان‌های خارجی	عدم فعالیت در پیام‌رسان‌های داخلی	هدف و نحوه فعالیت
بدون هدف (مصرف‌کننده یا تولیدکننده بودن)، استفاده از فضای مجازی برای هدف تحصیلی و سرگرمی و..	اهداف فعالیت	فعالیت در فضای مجازی
ضعف در سواد رسانه، بی‌تفاوتی نسبت به آموزش نوجوانان	عدم آموزش سواد رسانه	آموزش و آگاهی در فضای مجازی
لزوم معرفی الگو جهت الگودهی، چالش معرفی الگو نه تنها در فضای مجازی بلکه در فضای حقیقی	عدم معرفی الگوی مناسب و غیرقابل دسترس	

الگوها فضای مجازی	در	معرفی الگوی نامناسب (گرایش به بلاگرهای کره‌ای)	نبود الگوی مناسب و قابل دسترس، معرفی الگوهای نامناسب
آسیب‌های فضای مجازی	تأثیر فضای مجازی بر سبک زندگی	تقلید از فرهنگ غرب، آسیب‌ها نتیجه‌ی نتیجه عدم آموزش و آگاهی، تغییر نگرش به برخی مسائل و تغییر سبک زندگی	
	عدم رعایت حقوق کاربران در فضای مجازی	نامتناسب بودن محتواهای فضای مجازی متناسب با گروه و شرایط سنی	
	زمینه‌ساز گرایش به جنس مخالف	تأثیر بر تغییر نگرش بر ارتباط با جنس مخالف، ترویج روابط آزاد با جنس مخالف	

۴_۷. خانواده و ساختار جامعه

محور بعدی در بررسی نظام مسائل دختران، موضوع خانواده و ساختار جامعه است. برای فهم بهتر هر یک از این ابعاد، این محور را در دو مقوله اصلی ساختار خانواده و ساختار جامعه دسته‌بندی کردیم.

شکاف نسلی

شکاف نسلی از جمله موضوعاتی است که از دیرباز در همه جوامع وجود دارد و عمیق شدن این شکاف منجر به آسیب‌هایی در روابط خانواده می‌گردد. به عنوان مثال مواردی چون عدم درک از سوی والدین، چالش‌هایی که فرزندان با والدین در موضوعات مختلف از جمله فضای مجازی، تحمیل نظرات والدین بر فرزندان و... دارند، به عنوان مصداق و پیامدهای شکاف نسلی اشاره شده است. کد (۱۱): «بستگی داره، مثلاً بعضی از خانواده‌ها دیر ازدواج کردن دیر هم بچه‌دار شدن، برا همین سی تا چهل سال فاصله‌ی سنییه که پدر و مادر با بچه دارن که این باعث می‌شه خیلی اختلاف نظر وجود داشته باشه، ولی کسایی که زود ازدواج کردن و فاصله‌ی سنی شون با بچه‌هاشون کم هست خیلی راحت‌تر می‌تونن ارتباط بگیرن».

سبک‌های فرزندپروری غلط

مقوله بعدی که سبک‌های فرزندپروری غلط است، به نوعی به شیوه‌هایی اشاره دارد که از دیرباز در میان خانواده‌ها وجود داشته و هم‌چنان در بسیاری موارد در بین خانواده‌ها دیده می‌شود. عدم شکل‌گیری رابطه عاطفی با دختران، عدم وجود فضای گفتگو در خانواده و کلیشه‌های تربیتی غلط از جمله مصداق‌های سبک‌های فرزندپروری ناصحیح است. کد (۵): «اصولاً مردای شهر ما به مقدار تعصبی هستن و خشک هستن. اکثر دخترایی که همسن من هستن با پدرشون نمی‌تونن ارتباط خوبی بگیرن، بیشتر با

مادرشون ارتباط می‌گیرن، کسانی که تحصیل کرده نیستن، اکثراً شغل‌های آزاد دارن یا پدراشون سطح سواد بالایی ندارن، نمی‌تونن این ارتباط رو بگیرن». کد(۹) با گله از نحوه ارتباط مادر این طور گفته است که: «خیلی دوست دارم که بعضی وقتا با مادرم که خیلی صمیمی هستم بشینیم و با هم حرف بزیم، مادرم یا حوصله نداره یا وقت نداره، البته بیشتر حوصله نداره که حرف بزیم».

تغییر سبک زندگی

مقوله سوم، تغییر سبک زندگی است که به تغییر نگرش خانواده‌ها از سبک زندگی سنتی به مدرن و رواج فرهنگ مصرف‌گرایی و تجمل‌گرایی در میان خانواده‌ها اشاره دارد. کد(۱۰): «همیشه می‌گن دست بالای دست بسیار است، چون با خونواده‌هایی که ما رفت‌وآمد داریم یسری دوست دارن که از خودشون از نظر مالی بالاترن، این مامانش می‌بینه که بچه فلانی فلان چیز رو پوشیده، آخه من چکار کنم، این دوست منه حتما باید برم بخرم، چه دست دوم باشه چه دست اول باشه، حتماً بچه من باید این رو بپوشه». کد(۶) نیز با اشاره به یکی از سبک زندگی دوستان خود و تغییر نگاه خانواده به جنس مخالف گفته است: «خیلی روابط آزاد داشتن. یکی شون می‌گفت من با یه پسر دوست شدم، مامانم گفته با پسر نرو خونه، پسر بیاد خونمون! بعد من این جور ی نگاش کردم گفتم این مامانته یا رفیقت؟! این قدر باهات راحت؟ اصلاً مامانت نه، دشمنته! بعد این جور چیزا رو می‌دید ی دوست نداشتی احياناً جای او نا باشی؟».

ساختار جامعه

ساختار جامعه به شرایط و فضای حاکم بر جامعه در ابعاد مختلف می‌پردازد. مهم‌ترین گله و شکایت نوجوانان از فضای ساختار جامعه، عدم آزادی و نبود امکانات و فضاهایی برای زنان در سطح جامعه می‌باشد. کد(۱۱): «حالا اگه بخوایم سیاسی کنیم، چرا دولت اینطوریه، چرا ما رو آزاد نمیزارن. کلاً توی فاز انقلاب نیستن، میگن قبلاً بهتر بود، آزادی بود، دیدم که اینا رو می‌گم. بعضی از دخترها و پسرهای هم سن و سال خودم می‌گن ما آزادی نداریم، محدود هستیم. مثلاً نمی‌تونیم تنهایی دوازده شب از خونه بیرون بریم و قدم بزیم. یکسری مشکلات اینها هستن».

جدول ۵_ توصیف مقولات و مفاهیم متبیر خانواده و ساختار جامعه

مفاهیم	مقوله های فرعی	مقوله های اصلی
عدم درک از سوی والدین، چالش های والدین با فرزندان (فضای مجازی، تحمیل نظرات به فرزند و...)	شکاف نسلی	

سبک‌های فرزندپروری غلط	عدم رابطه عاطفی با دختران، عدم فضای گفتگو در خانواده، کلیشه‌های تربیتی غلط	ساختار خانواده
تغییر سبک زندگی	تغییر نگرش خانواده از سنتی به مدرن، فرهنگ چشم و هم‌چشمی، فرهنگ مصرف‌گرایی	
عدم آزادی	محرومیت و نبود آزادی، کنترل رفتار دختران به نسبت پسران، ناامنی در جامعه و اعمال محدودیت	ساختار جامعه

نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر همان‌طور که قبلاً بیان شد، با ۱۲ نفر از دانش‌آموزان در مقاطع تحصیلی متوسطه اول و دوم از شهرهای مختلف مصاحبه گردید. در این مصاحبه در ۴ محور اصلی هویت، بلوغ، فضای مجازی، خانواده و ساختار جامعه، مقولات اصلی و فرعی استخراج گردید که به تفکیک موضوع اشاره خواهد شد. بررسی داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها نشان داد که در بحث هویت جنسی، نوجوانان را به چند دسته می‌توان تقسیم نمود. باید گفت که نوجوانان یا شناختی نسبت به هویت جنسی خود ندارند یا مثل برخی از دختران نوجوان اذعان داشتند که به جنسیت خود و توانایی‌ها شناخت داشته و تفاوت‌های جنسیتی را می‌شناسند. برخی از دختران نوجوان در بحث هویت جنسی یا هویت را محدود به هویت ظاهری و شناخت ظاهری از خود می‌کنند و یا از هویت خود شناخت دارند، اما احساس رضایت ندارند. به طور کلی نارضایتی‌های جنسیتی به دلیل تفاوت‌گذاری‌هایی است که از سوی خانواده یا جامعه بزرگتر نسبت به دختران اعمال می‌گردد. در بحث قیاس جایگاه جنسیتی و آزادی‌های جنسیتی داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها نشان می‌دهد که دختران نوجوان نسبت به آزادی‌های جنسیتی و کسب جایگاه جنسیتی چندان رضایت ندارند.

بررسی داده‌های حاصل از مصاحبه در موضوع بلوغ را می‌توان در چند مقوله مورد بررسی قرار داد. اولین مقوله، تعریف از بلوغ است. تعاریفی که نوجوانان از بلوغ داشته‌اند، عمدتاً اشاره به بلوغ جسمی و جنسی و بلوغ عاطفی و عقلی داشتند. مقوله بعدی، عدم شناخت و یا عدم آگاهی از انواع بلوغ در بین نوجوانان است. به این معنا که نوجوانان اذعان داشته‌اند با وجود اینکه به سن بلوغ جسمانی رسیده‌اند و بدن تغییرات فیزیولوژیکی را تجربه می‌کند، اما برخی نوجوانان نسبت به این تغییرات اطلاعی نداشتند و در مواردی موجب اضطراب نوجوان گردیده است. نتایج نشان داد در بحث بلوغ عاطفی و عقلی هم

خود نوجوان و هم خانواده، مهارت‌ها و آگاهی‌های لازم در زمینه بلوغ عاطفی و اجتماعی را ندارند. در بحث مسائل مربوط به بلوغ، نقش خانواده و میزان آگاهی‌شان در رابطه با بلوغ و انتقال آن به نوجوان بسیار اهمیت دارد. بعد از خانواده، نقش گروه همسالان، فضای مجازی، فضای مدرسه و نقش آموزش و پرورش در آموزش و آگاهی‌دهی به نوجوانان اهمیت بسیار زیادی دارد.

بررسی مصاحبه‌ها در محور فضای مجازی نشان داد که همه نوجوانان در فضای مجازی فعالیت دارند. هم‌چنین تعدادی از نوجوانان بیان داشتند که از نرم‌افزارهای ایرانی به علت مشکلاتی که دارد، استفاده نمی‌کنند. در رابطه با هدف از فعالیت مجازی می‌توان گفت که نوجوانان به طور کلی یا هدفی ندارند و معمولاً برای سرگرمی و پر کردن اوقات فراغت از این فضا استفاده می‌کنند. یکی از مقولات مهم، بحث آموزش و آگاهی‌دهی در این فضا است که متأسفانه این ضعف نه تنها برای نوجوانان، بلکه برای بزرگسالان نیز مشاهده می‌شود و ضعف در سواد رسانه وجود دارد. مقوله چهارم مربوط به مخاطرات فضای مجازی است که بخش زیادی از آن در نتیجه عدم آموزش و آگاهی به وجود می‌آید. نتایج نشان می‌دهد که بسیاری از نوجوانان از عدم رعایت حقوق کاربران در فضای مجازی گله داشته و معتقد بودند که محتواهای فضای مجازی متناسب با گروه و شرایط سنی نیست. هم‌چنین نتایج نشان داد که در فضای مجازی الگوی مناسب و قابل دسترس معرفی نمی‌گردد و حتی در مواردی نیز الگوهای نامناسب معرفی می‌گردد و زمینه را برای بروز انواع آسیب‌ها فراهم می‌کند.

محور چهارم در بررسی نظام مسائل دختران، موضوع خانواده و ساختار جامعه است. مهم‌ترین مقولات به دست آمده در ساختار خانواده، شکاف نسلی، سبک‌های فرزندپروری غلط و تغییر سبک‌زندگی است. مواردی چون عدم درک از سوی والدین، چالش‌هایی که فرزندان با والدین در موضوعات مختلف از جمله فضای مجازی، تحمیل نظرات والدین بر فرزندان و... دارند، به عنوان مصادیق و پیامدهای شکاف نسلی اشاره شده است. مقوله بعدی به شیوه‌هایی اشاره دارد که از دیرباز در میان خانواده‌ها وجود داشته و هم‌چنان در بسیاری موارد در بین خانواده‌ها دیده می‌شود. عدم شکل‌گیری رابطه عاطفی با دختران، عدم وجود فضای گفتگو در خانواده و کلیشه‌های تربیتی غلط از جمله مصادقات‌های سبک‌های فرزندپروری ناصحیح است. مقوله سوم، تغییر سبک‌زندگی است که به تغییر نگرش خانواده‌ها از سبک‌زندگی سنتی به مدرن و رواج فرهنگ مصرف‌گرایی و تجمل‌گرایی در میان خانواده‌ها اشاره دارد. ساختار جامعه که به عنوان دومین مقوله از مقولات اصلی در مصاحبه به دست

آمده است، به شرایط و فضای حاکم بر جامعه در ابعاد مختلف می‌پردازد. مهم‌ترین گله و شکایت نوجوانان از فضای ساختار جامعه، عدم آزادی و نبود امکانات و فضاهایی برای زنان در سطح جامعه می‌باشد. در مجموع می‌توان گفت پیروان هر مکتب فلسفی-فکری بر اساس بینش و تمایلات خود سبک‌زندگی خاصی را برمی‌گزینند. موقعیت‌های اجتماعی مختلف منجر به سبک‌زندگی‌های گوناگونی می‌شود. برای یافتن سبک‌زندگی بهینه نیاز به الگویی داریم که با در نظر گرفتن تمام مولفه‌های شناختی و رفتاری یک انسان و در عین حال منطبق بر دانش علمی، دنیا و آخرت را در کنار هم ببیند؛ همچنین هیچ بُعد انسان جسمانی و روحی را نادیده نگیرد. در این صورت می‌توان ادعا کرد که این سبک‌زندگی اسلامی است. حال آنچه در امر تربیت مهم است، این است که اولاً، تربیت یک هنر است، ثانیاً، تربیت، شکوفایی استعدادهای بالقوه انسان است، ثالثاً، تربیت افراد را رشد می‌دهد و برای آن‌ها ارزش قائل است. در این مطالعه منظور از تربیت معنوی از دیدگاه اسلام، پرورش هر چه بیشتر استعدادهای مثبت و ایجاد هماهنگی بین آن‌ها و انهدام استعدادهای بد تا حد ممکن است. به عبارت دیگر تربیت معنوی نوعی از تربیت خاص است. این معرفت مبتنی بر قوانین و دستورات الهی است که هدف آن تکامل و تعالی فرد است (عشقی و جعفری‌نژاد، ۱۳۹۶: ۵). هر چند در قرن اخیر تلاش‌های قابل ستایش فراوانی از سوی دست‌اندرکاران نظام آموزشی برای بهبود و تغییر نظام تربیتی صورت گرفت که خوشبختانه نتایج چشمگیر و مفیدی نیز بر جا گذاشت. اما با توجه به یافته‌های به دست آمده از این تحقیق، می‌توان گفت همچنان با چالش‌های جدی مواجه هستیم و برون‌داد آن در طراز الگویی اسلامی نمی‌باشد و پاسخگوی تغییرات محیطی و نیازهای جامعه نیست. از این‌رو نیازمند تغییرات اساسی در امر تربیت براساس فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی-ایرانی و تدوین الگوی اسلامی ایرانی برای تغییر و پرهیز از الگوهای تقلیدی وارداتی، قدیمی و ناهنجار، برای حل چالش‌های امور تربیتی در کشور هستیم. واضح است که با ایجاد بستری مطلوب برای تربیت جامع نوجوانان، می‌توان پایه سلامت جامعه آینده را بنا نهاد. توجه به تربیت معنوی نوجوانان، در پیشگیری از رفتارهای پرخطر و اختلالات تربیتی-هویتی در این عصر، مفید و مؤثر خواهد بود.

فهرست منابع

- انتظامی‌بیان، نرگس؛ احقر، قد سی. (۱۳۹۴). تبیین ماهیت تربیت معنوی و راهبردهای تحقق آن در آموزه‌های قرآنی، اسلام و پژوهش‌های تربیتی، ۴(۱۳)، ۵۱-۷۰.
- امینی، محمد، یزدخواستی، علی، جعفری‌هرندی، رضا. (۱۳۹۱). بررسی وضعیت هویتی دانش‌آموزان و بازاندیشی در کارکردهای آموزش و پرورش. خانواده و پژوهش، ۹(۲)، ۳۴-۷.
- اشعری، زهرا، باقری، خسرو، حسینی، افضل‌السادات. (۱۳۹۱). بررسی مفهوم، اصول و روش‌های تربیت معنوی از دیدگاه علامه طباطبایی، تربیت اسلامی، ۷(۱۵)، ۸۹-۱۱۲.
- ایمان، محمدتقی، حائری، فاطمه. (۱۳۹۱). بررسی عوامل اجتماعی، فرهنگی مرتبط با هویت‌جذیبیتی دختران جوان: نمونه مورد مطالعه دبیرستان‌های ناحیه دو شهر شیراز، مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان، ۱۰(۴)، ۷-۴۰.
- بابایی، انسیه، بخ‌شیان، فاطمه، کریمیان، آرام، سعادت‌مهر، سیدرضا (۱۳۹۸). عوامل مرتبط با هویت‌یابی دانش‌آموزان دوره متوسطه استان مازندران. بهداشت و انستیتو تحقیقات بهداشتی، ۱۷(۳)، ۳۱۶-۳۰۷.
- پاپی، سمیه، دریکوندی، زهرا، هاشمی، سیدجلال. (۱۳۹۳). بازنمایی: تربیت معنوی، چیستی و چرایی. همایش ملی انجمن فلسفه تعلیم و تربیت ایران (فلسفه تربیت‌دینی و تربیت اخلاقی).
- جعفری‌هرندی، رضا، رجایی‌موسوی، فاطمه. (۱۳۹۸). رابطه بلوغ عاطفی، حمایت اجتماعی ادراک شده و جو عاطفی خانواده در بین دانش‌آموزان دختر دوره دوم متوسطه شهر قم، اندیشه‌های نوین تربیتی، ۱۵(۲)، ۳-۱۰.
- درزیان رستمی، حسن، و منصوری سده، منصوره. (۱۳۹۲). نقش تکنولوژی‌های نوین در هویت‌فرهنگی جوانان. فرهنگ ارتباطات، ۱۷(۳۵)، ۷۷-۱۰۲.
- دهقان‌اردکانی، زهرا، مصطفوی‌راد، فرشته. (۱۳۹۸). پیش‌بینی سلامت روان بر اساس ویژگی‌های شخصیتی و تصویربندی در دانش‌آموزان دختر نوجوان متوسطه. زن و جامعه، ۱۰(۱)، ۳۶۴-۳۳۱.
- رحیمی، عبدالله، رستمی، ادریس، احمدی، هانیه. (۱۴۰۰). رهیافتی پدیدارشناختی در زمینه‌ی عوامل مؤثر بر ارتقاء هویت فردی و ملی دانش‌آموزان از دیدگاه معلمان، راهبردهای نو در روان‌شناسی و علوم تربیتی، ۳(۱۱)، ۱۲۰-۱۰۳.
- صفری شالی، رضا، و عبدمولایی، آتیه. (۱۳۹۴). تاثیر عوامل اجتماعی بر هویت نوجوانان (هم‌سالان، مدرسه و رسانه). خانواده و پژوهش، ۱۲(۲۷)، ۱۱۷-۱۳۶.

- ع شقی، محمدرضا، جعفری نژاد، م سعود. (۱۳۹۷). آسیب شناسی تربیت معنوی در نظام آموزش جمهوری اسلامی ایران، هفتمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت.
- علیزاده اقدم، محمدباقر، شیرینی، محمد، او جاقلو، سجاد. (۱۳۸۹). نقش آموزش در ارتقاء شاخص های هویت ملی؛ (بررسی موردی دانش آموزان شهر زنجان)، تحقیقات فرهنگی، ۳(۹)، ۲۰۶-۱۸۱.
- فلیک، اووه (۱۳۸۸)، درآمدی بر تحقیق کیفی، نشر نی.
- فلاح، مهدی، زارع، بیژن، بردیانفر، نیما. (۱۳۹۳). مطالعه پدیدار شناسانه سبک زندگی جوانان در شهر تهران. فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، ۷(۲۷)، ۲۴-۱.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۷۸). تجدد و تشخص: جامعه و هویت شخصی در عصر جدید؛ ترجمه: ناصر موفقیان، تهران: نشر نی.
- لطف آبادی، حسین. (۱۳۸۰). روان شناسی رشد ۲، نوجوانی، جوانی و بزرگسالی، تهران، سمت.
- محبی، سلیمان، زنجان، حبیب الله، ساروخانی، باقر. (۱۳۹۶). مطالعه جامعه شناختی استفاده از فضای مجازی و تأثیر آن بر کجروی اجتماعی در بین دانش آموزان دوره دوم متوسطه شهر کرمانشاه در سال تحصیلی ۹۵-۹۴. علوم اجتماعی، ۱۰(۳۵)، ۳۳-۵۸.
- منادی، مرتضی. فرشی صبحخیز، فاطمه. (۱۳۸۹). بررسی نقش هویت مادران در شکل گیری هویت جنسیتی دختران نوجوان شهر تهران، پژوهش های اجتماعی، ۴(۴)، ۳۲-۷.
- محمدپور، احمد. (۱۳۹۲). روش تحقیق کیفی، نشر جامعه شناسان.
- محسنی، رضا علی، آذری، احمد. (۱۳۹۶). بررسی تأثیر فضای مجازی (تلفن همراه و اینترنت) در جامعه پذیری دانش آموزان دبیرستانی پسرانه منطقه ۱۷ تهران، پژوهش اجتماعی، ۹(۳۵)، ۲۰-۱.
- Erikson EH, others. (۱۹۶۸). *Psychoanalysis and Theories of Man*. (Book Reviews: Identity: Youth and Crisis; Childhood and Society (۱۹۵۰)).
- Huang, H., & Leung, L. (۲۰۰۹). Instant messaging addiction among teenagers in China: shyness, alienation, and academic performance decrement. *Cyberpsychology & behavior: the impact of the Internet, multimedia and virtual reality on behavior and society*, 12(6), 675-679.
- Minkler, L. & Cosgel, M. (۲۰۰۴). *Religion and Consumation*, University of Connecticut.

- Thomas, N. J., & Martin, F. H. (۲۰۱۰). Video-arcade game, computer game and Internet activities of Australian students: Participation habits and prevalence of addiction. *Australian Journal of Psychology*, ۶۲(۲), p. ۵۹.
- Schaeffer, Robert. K. (۲۰۰۳). *Understanding Globalisation: The Social Consequences of Political, Economic, and Environmental Change*, Lanham: MD.